

הרב אברהם יהודה רוס

עדות של כופר - האם תתכן יציאה מכלל ישראל?

ראשי פרקים

א. פסול כופר לעדות	ד. לא מסתבר שאפיקורס נחשב כגוי לעדות
1. האם כופר בשוגג נפסל לעדות?	ה. מדוע כתב הרמב"ם "פחותין הן מן הגויים"?
2. דעת אגרות-משה: כופר פסול אפילו באונס	ו. ראיות מהרמב"ם שאינם נחשבים כגויים
ב. האם מומר נחשב כגוי או כיהודי?	ז. פסולו של מוסר לעדות
1. הגדרת הזהות הבסיסית	1. מחמת רשעותו
2. אהבה וקירבה	2. מחלוקת ראשונים
3. יחס לזולת שאינו נובע מקירבה	3. דעת הר"מ פיינשטיין
4. פעולות שמבצע המומר	ח. השלכה מדין מוסר לדין אפיקורס
ג. מתי עקרונית נחשב מומר כגוי ומתי כיהודי?	

א. פסול כופר לעדות

1. האם כופר בשוגג נפסל לעדות?

עדותו של יהודי העובר על איסורי תורה במזיד פסולה (רמב"ם הל' עדות פ"י; שו"ע חו"מ לד, א-ד). אבל השוגג אין עדותו נפסלת (שו"ע שם סעיף ד). גם אפיקורוס פסול לעדות, וכדברי הרמב"ם (שם י, י - נוסח מהדו' פרנקל - וכך בשו"ע שם סעיף כב): המוסרין והאפיקורוסין והמינים והמשומדים לא הוצרכו חכמים למנותן בכלל פסולי העדות, שלא מנו אלא רשעי ישראל, אבל אלו המורדין הכופרין פחותין הן מן הגויים - שהגויים לא מעלין ולא מורידין, ויש לחסידיהן חלק לעולם הבא, ואלו מורידין ולא מעלין ואין להן חלק לעולם הבא. עבריינים במזיד כבר נמנו ע"י חז"ל (סנהדרין כד, ב-כז, ב). הרמב"ם הוסיף עליהם מוסרים, אפיקורסים ומומרים, ומשמע שהם פסולים גם אם עדיין מעשיהם אינם ראויים לפוסלם, שכן אפיקורוס הוא הכופר בעיקרי האמונה, אף שעדיין אינו ניכר במעשיו.¹

במאמרי בתחומין כח (עדות של יהודי שאינו שומר מצוות, עמ' 211-222) הגעתי למסקנה שאדם חילוני בזמננו שעובר על הכתוב בתורה נחשב בדרך כלל כשוגג, ולכן אין

1. הרמב"ם (הל' תשובה ג, ח) מגדיר אפיקורס כמי שמכחיש את הנבואה או את ידיעת ה'. מי שחושב שהתורה בטלה קרוי בדברי הרמב"ם שם "כופר בתורה" ולא אפיקורס. על סמך זה כתב בשו"ת בית-שערים (ח"ג מכת"י סוף סי' עד) שמי שאינו מקיים תורה ומצוות וכופר בתורה מן השמים כשר לעדות, שהרי אינו אפיקורס אלא כופר בתורה. הדבר תמוה, שכן בהל' עדות הוכיח הרמב"ם את הפסילה לעדות מכך שאת האנשים הללו מורידין ולא מעלין, ומכך שאין להם חלק לעולם הבא. שתי הלכות אלו נכונות גם ביחס לכופר בתורה! בהל' ממרים ג, א-ב נקט הרמב"ם שהכופר בתורה שבע"פ יצא מכלל ישראל, ונקרא אפיקורוס (בניגוד לדבריו בהל' תשובה). כך כתב גם בסוף הקדמתו לפרק חלק, שכל הכופר באחד מיי"ג עיקרים יצא מכלל ישראל ונקרא מין ואפיקורוס. הסבר הדברים הוא כדברי לחם-משנה (הל' תשובה ג, ז) שלפעמים חז"ל והרמב"ם השתמשו במונח 'אפיקורוס' במשמעות רחבה יותר - כפירה בכל אחד מעיקרי האמונה - ולא במשמעות המדויקת שהוגדרה ע"י הרמב"ם בהל' תשובה. מסתבר שכך גם ברשימת העדים הפסולים שבהל' עדות, וכן בשולחן-ערוך.

לפוסלו לעדות מטעם רשע. האם כך הדבר גם לגבי מי שכופר בעיקרי האמונה, או שמא הפסילה לעדות מחמת כפירה חמורה יותר, וגם כופר מחמת שגגה או אונס נפסל לעדות?

2. דעת אגרות-משה: כופר פסול אפילו באונס

ה"ר משה פיינשטיין (בכמה תשובות בשו"ת אגרות-משה²) פוסק, שאפילו יהודי הכופר בעיקרי הדת היהודית מחמת חינוך מילדות או אונס אחר - פסול לעדות. על סמך עיקרון זה ביטל קידושין שנעשו על ידי רפורמים או קונסרבטיבים, שכן העדים בקידושין אלו בדרך כלל אינם מאמינים בכל עיקרי האמונה. ואפילו אם חונכו כך מילדות והם תינוקות שנשבו, לדעתו הם פסולים לעדות והקידושין בטלים.³ שלוש הן טענותיו:

א. הכופר בעיקרי האמונה פסול לעדות משום שיצא מכלל ישראל ואינו נחשב כיהודי - והרי גוי פסול לעדות.⁴

ב. אמנם כשהוא "תינוק שנשבה" אין הוא אשם בכפירתו, אבל "אונסא לאו כמאן דעביד", והיות ואין הוא שותף לעיקרי האמונה היהודית הוא אינו חלק מכלל ישראל, ולכן פסול לעדות.⁵

ג. יהודי שאינו מאמין שיש איסור מאת ה' להעיד שקר, ושיש עונש מן השמים על עדות שקר - פסול לעדות. כלומר, יש לחשוש לשקר.

לעניות דעתי יש מקום לערער על כל שלוש הטענות הללו:

א. הכופר לא נחשב לגמרי כמו גוי, אלא רק ביחס לדינים מסוימים. פסולו לעדות נובע מפסול רשע, ולא משום שהוא נחשב כגוי.

ב. גם בדינים שבהם יצא מכלל ישראל, לא מסתבר שכך גם במקרה של אונס.

ג. אמינות של עד אינה מבוססת על איסור "לא תענה ברעך עד שקר", אלא על הרתיעה של העד מלהעיד עדות שקר - אם מחמת המוסר האנושי, ואם מחמת הפחד מכך שיתברר שהעיד שקר.⁶

להלן נדון רק בהנחה הראשונה - האם כופר פסול לעדות משום שהוא רשע, או משום שאינו מוגדר כיהודי.

את קביעתו שהכופר פסול לעדות לא מחמת היותו רשע, אלא כיון שאינו נחשב ליהודי, ביסס הר"מ פיינשטיין על דברי הרמב"ם שצוטטו לעיל: "לא הצריכו חכמים למנותן בכלל פסולי עדות, שלא מנו אלא רשעי ישראל, אבל אלו המורדין הכופרין פחותין הן מן הגויים". האמנם יתכן שאדם שנולד כיהודי יפסיק להיחשב כיהודי?

2. אה"ע ח"א סי' פב ענף יא; אה"ע ח"ד סי' נט; שם סי' לב; אה"ע ח"ג סי' ג (בפוסלו גרות של ריפורמים מטעם זה, בלא להתייחס כלל לאפשרות שהם תינוק שנשבה).

3. לפי ה"ר אהרן סולובייצ'יק, במאמרו בתחומין כ (עמ' 303 ואילך) כך הדין גם לגבי מחלל שבת בפרהסיא, שאונס אינו מהווה הגנה לגביו ואין הוא נחשב לתינוק שנשבה. הוא תולה דבריו שם בדעת התוס'.
4. גוי פסול לעדות - כך סוברים הרמב"ם (הל' עדות ט, ד) ותוס' (גיטין ט, ב ד"ה אע"פ; ב"ק פח, א ד"ה יהא), וכך נראה שהכריע הבית-יוסף (חוו"מ סי' לד). אבל שיטת רש"י בגיטין (ט, ב ד"ה חוץ, כפי שפירשו את דבריו תוס' ב"ק ה"ל) ורבנו יקר (המובא במרדכי גיטין רמז שכד) היא שגוי כשר עקרונית לעדות, ופסול רק מטעם חשש משקר. לדעה זו גם בכופר יש לדון אם קיים חשש שהוא משקר.

5. ר' משה פיינשטיין מוסיף, שאמנם מצוה לקרבו כדי להחזירו בתשובה, אבל במצבו הנוכחי אין הוא נחשב כיהודי, ואינו חלק מ"כלל ישראל".

6. ראה מאמרו של ה"ר נחום נריה בתחומין יג (עמ' 417-421): עדות של מי שאינו מקיים תורה ומצוות; וכן ספרו של הרב אברהם וסרמן: "רעך כמוך" עמ' 119-120.

ב. האם מומר נחשב כגוי או כיהודי?

1. הגדרת הזהות הבסיסית

היהדות היא תכונה עצמית מהותית של היהודי שאינה ניתנת לשינוי, ולכן בדינים הקשורים לעצם המהות של האדם מתייחסים גם למושג או כופר כיהודי - "אף על פי שחטא - ישראל הוא" (סנהדרין מד, א). ולכן:

א. גם משומד מטמא באהל, אע"פ שגוי אינו מטמא (שו"ת הרשב"א ח"א סי' קצד, רמד; רמ"א יו"ד שעב, ב; שו"ת המב"ט ח"ג סי' כב).

ב. דם נדה של משומדת מטמא, אע"פ שדמה של גויה אינו מטמא. לכן ר' יהודה מטמא את הכתמים הבאים מרקם "מפני שהם גרים וטועין" (משנה נדה דף נו, ב), ופירש רש"י (יבמות טז, א): "וטועים - שהמירו דתם, וגזרו על כתמיהם שאף על פי שחטאו שהמירו ישראלים הם". על ראייה זו עמד בשו"ת הרד"ך סי' כ.

ג. ישראל שהמיר דתו ורוצה לשוב ליהדות אינו צריך מעיקר הדין גירות, ורק מדרבנן החמירו שיטבול ויקבל עליו דברי חברות (בית-יוסף יו"ד סוף סי' רסח; רמ"א שם סעיף יב).⁷

ד. ישראלית שהמירה דתה בניה שנולדו (אפילו לאחר ההמרה) נחשבים כיהודים, עד סוף כל הדורות (בית-יוסף יו"ד סוף סי' רסח בשם רשב"ש; שו"ע אה"ע מד, ט לגבי קדושי מומר).

2. אהבה וקירבה

ישנה חובה לאהוב יהודי ולעזור לו, גם במקום שחובה כזו אינה חלה כלפי גוי. חובות אלו בדרך כלל אינן נוהגות כלפי יהודי עבריין בדרגה חמורה, שהוציא עצמו מכלל ישראל במעשיו או בדעותיו. להלן כמה דוגמאות:

ה. מצות אהבת רע נוהגת רק כלפי מי שמוגדר "אחיך בתורה ובמצוות" (רמב"ם ה"א אב"ד, א).⁸

ו. מצות השבת אבדה נוהגת גם כלפי מומר לתאבון, אבל לא כלפי מומר להכעיס (בבלי ע"ז כו, ב), ולא כלפי מינים ואפיקורסים, עובדי עבודה זרה ומחללי שבתות בפרהסיא (רמב"ם ה"א גזלה ואבדה יא, ב; שו"ע חו"מ רסו, ב).

ז. מצות צדקה אינה נוהגת כלפי עבריין במזיד (שו"ע יו"ד רנא, א-ב).

ח. מותר להלוות ברבית לישראל מומר (שו"ע יו"ד קנט, ב) אם כי יש מחמירים שאוסרים (הגהת הרמ"א שם).

ט. יינו של מומר נידון כמו יין שנגע בו גוי (הלכות-גדולות ה"א שחיטה; בית יוסף יו"ד סי' קיט בשם תשובת הרשב"א).⁹

7. שו"ת מנחת-יצחק (ח"א סי' י) הוכיח שגירות זו אינה אפילו חובה גמורה מדרבנן, אלא רק מנהג של חומרה, וגם ללא גירות זו המומר ששב בתשובה נחשב כיהודי.

8. מקור הדין בגמרא בפסחים ק"ג, ב שמתירה לשנוא עובר עברה, אך גם שנאה זו מוגבלת כדברי התוס' שם ד"ה שראה. לפי ספר התניא (לרש"י מלאדי, ח"א פרק לב) מצוה לאהוב גם את הרשעים מצד החלק הטוב שבהם, ורק את החלק הרע מצווה לשנוא. וע"י משנה-ברורה קנו, ד.

9. וכן כתבו עוד ראשונים, ראה שו"ת יביע אומר ח"א יו"ד סי' יא אות יא.

3. יחס לזולת שאינו נובע מקירבה

בקשרים בין ישראל ומשומד שאינם קשרי אהבה וקירוב מצאנו מחלוקות בין הפוסקים.

י. לגבי יבום נחלקו הגאונים והראשונים האם אח מומר זוקק את אשת אחיו ליבום.¹⁰ דעת הרמב"ם (ה' יבום א, ו)¹¹ והשו"ע (אה"ע קנז, ה) שיבם מומר זוקק ליבום.

יא. לגבי ירושה נחלקו הגאונים והראשונים האם מומר יורש את קרוביו הישראלים, וכן להיפך.¹² לדעת הרמב"ם (ה' נחלות ו, יב) והשו"ע (חוי"מ רפג, ב) מומר יורש את אביו.

יב. אין לבשל ביום טוב עבור מומר או מחלל שבת בפרהסיא, כשם שאסור לבשל ביום טוב עבור גוי (משנה-ברורה תקיב, ב ושער-הציון). נחלקו הדעות באשר לבישול עבור קראים (מגן-אברהם תקיב, א ומשנה-ברורה שם).

יג. אסור ללוות ברבית ממומר (שו"ע יו"ד קנט, ב).¹³

4. פעולות שמבצע המומר

חלק מהפעולות שביצע המומר נחשבות כפעולות שביצע גוי, וחלקן נחשבות כאילו יהודי ביצען.

יד. מומר שקידש ישראלית - רוב הראשונים סוברים שהקידושין חלים, בניגוד לגוי שאם קידש ישראלית אין הקידושין חלים. כך שיטת הרמב"ם (ה' אישות ד, טו ; איסורי ביאה יג, יז) והשו"ע (אה"ע מד, ט).¹⁴ יש שפירשו שזו רק חומרה מדרבנן (באר-היטב שם ס"ק ז), אבל רוב המפרשים נקטו שהקידושין חלים מעיקר הדין (כמובא בשו"ת יביע-אומר ח"א יו"ד סי' יא אות ד).

טו. גם גירושיו של המומר חלים (שו"ע אה"ע קכט, ה).

טז. ביאת מומר על אשה אינה נחשבת כביאת גוי, ולכן אינה נפסלת לכהונה (תשובות בית-יוסף גיטין סי' י). ואם מומר בעל אשת איש - הולד ממזר, בניגוד לגוי (תשובות הגאונים שער-צדק סי' נה).¹⁵

מזד שני, מצאנו פעולות שלגביהן המומר נחשב כגוי :

יז. גוי פסול לכתוב גט, וכך גם ישראל שהשתמד לע"ז או שמחלל שבת בפרהסיא (רמב"ם ה' גירושין ג, טו ; שו"ע אה"ע קכג, ב).

יח. ספר תורה, תפילין ומזוזות שנכתבו על ידי גוי פסולים, וכך גם אם נכתבו על ידי ישראל מומר או מוסר (גיטין מה, ב ; רמב"ם ה' תפילין א, יג ; שו"ע או"ח לט, א). נחלקו

10. באנציקלופדיה תלמודית ערך 'יבם' סוכמו השיטות השונות.

11. נחלקו המפרשים בדעת הרמב"ם האם גם באופן שהמיר לפני נישואי האח. סתימת דברי הרמב"ם משמע שבכל האופנים זוקק, וכן נקטו בדעתו מגיד משנה והגהות מיימוני שם.

12. ראה אנציקלופדיה תלמודית ערך ירושה סיכום השיטות.

13. נידון נוסף של הפוסקים הוא האם כלים שנקנים מישראל מומר צריכים טבילה כמו כלים שנקנו מגוי. לא הבאתי את הדיון בגוף הדוגמאות, משום שאין מקורות קדומים בשאלה זו, ורק בדורות האחרונים דנו הפוסקים מדעת עצמם ללא ראיה ברורה. ראה שו"ת אבני נזר חיו"ד סימן קט, שו"ת יביע אומר ח"ב יו"ד סימן ט. (לדיון בהמשך המאמר יש השלכה לגבי הפסיקה ביחס לטבילת הכלים).

14. ישנה דעת יחיד (מובאת בטור אה"ע סי' מד) הסוברת שקידושי מומר לחלל שבת בפרהסיא או לעבוד עבודה זרה אינם חלים.

15. בשו"ת יביע-אומר ח"א יו"ד, סי' יא אות ה, הביא עוד מקורות בנושא זה.

הראשונים האם פסולו של המומר הוא מדאורייתא או מדרבנן (ראה ר"ן על הרי"ף, גיטין דף כג,ב מדפי הרי"ף; וחידושי הריטב"א גיטין מה,ב).

יט. שחיטת גוי פסולה, וכך גם שחיטת מומר לע"ז או מחלל שבת בפרהסיא או אפיקורוס (רמב"ם הל' שחיטה ד,יד; שו"ע יו"ד ב,ה, ועי' ש"ך שם ס"ק טז, שלדעת חלק מהראשונים פסולו מדאורייתא משום שאינו בר זביחה).

כ. גוי פסול למול, וכך גם מומר לכל התורה או מומר לערלות (רמ"א יו"ד רסד,א).

כא. אי אפשר לבצע עירוב חצירות עם השכן הגוי שבחצר, והוא גם לא יכול לבטל רשותו שבחצר (משנה עירובין דף סא,ב). כך גם יהודי שמחלל שבת בפרהסיא או עובד עבודה זרה (רמב"ם הל' עירובין ב,טז).

כב. נחלקו הקדמונים האם מומר יכול להיות שליח עבור יהודי (באר-היטב חו"מ קפח,א) הרמ"א (אה"ע קמא, לג) מכשיר, ובית-שמואל (שם ס"ק מז) מפקפק בכך.

ג. מתי עקרונית נחשב מומר כגוי ומתי כיהודי?

מתוך הפרטים שהובאו בפרק הקודם ניתן לראות שלגבי הרבה דינים המומר נחשב כגוי, ומצד שני לגבי הרבה אחרים עדיין הוא נחשב כיהודי. לכאורה זוהי סתירה, שעלינו לחפש לה הסבר וחלוקה עקרונית. בדברי האחרונים הובאו כמה הסברים:

א. בשו"ת אבני נזר (יו"ד סימן קט) הסביר שיש למומר שני דינים: יהדות מחמת תולדתו, וגויות מחמת מעשיו. לכן דנים בו גם חומרות של יהודי וגם חומרות של גוי – לא מתורת ספק, אלא משום שיש בו שתי הבחינות.

הסבר זה אינו מכסה את כל הדינים (שהאותיות בצידן הן לפי הפרק הקודם), שכן מצאנו בכמה דינים שהמומר נחשב כיהודי, למרות שזו קולא: המומר השב ליהדות אינו צריך טבילה מעיקר הדין (ג), וגם אבני נזר עצמו שם עמד על כך), והבן שנולד למומר נחשב לגמרי כיהודי (ד), והמומר יורש את אביו (יא), ויכול לגרש את אשתו (טו), ויכול להיעשות שליח (כב, לשיטת חלק מהפוסקים). בכל הדינים הללו לא החמירו לדון אותו כגוי! מצד שני, מותר להלוות למומר ברבית (ח), ולא מחמירים לדון אותו כיהודי,

ב. בשו"ת משנה-הלכות (ח"ד סי' קסב; ח"ה סי' רמד) ביאר שהמשומד נחשב כיהודי מבחינת גופו, אבל הקדושה פרוחה ממנו. לכן ביחס לדינים הקשורים לעצם היהדות גם המומר נחשב יהודי, אבל דינים הנובעים מקדושת יהודי אינם נוהגים במומר.

גם הסבר זה אינו מכסה את כל הדינים. למשל, ניתן לומר ששחיטה (יט) וכתובת סת"ם (יח) הן פעולות המצריכות קדושה, ועל כן המומר מנוע מלבצען, אבל מדוע הוא פסול לכתוב גט (יז)? ומדוע אינו משתתף בעירוב (כא)? האם יש קדושה בגט ובעירוב? למה אסור ללוות ממנו ברבית (יג), ואילו להלוות לו מותר (ח)? ומדוע נחשבת ביאתו כביאת יהודי (טז)?

ג. הסבר נוסף שמציע בעל משנה-הלכות (ח"ד סי' קסב): המשומד אינו יכול להוציא עצמו מכלל ישראל אלא עד כמה שהדבר נוגע לו עצמו בלבד. ולכן בדברים הנוגעים לו עצמו הוא אינו נחשב כיהודי, אבל בדברים הנוגעים לזולת הוא עדיין נחשב כיהודי.

אבל אם כך, למה אינו צריך טבילה לשם גירות כשהוא שחוזר בתשובה (ג), והרי זה נוגע רק אליו! ובשלמא בנו של המומר יורש אותו, אבל מדוע המומר יורש את אביו (יא), הרי זה האינטרס שלו?

ד. בשו"ת יביע-אומר (ח"א יו"ד סי' יא) הסביר, שמדאורייתא המומר נחשב כיהודי, אבל מדרבנן עשהו כגוי. כיון שכך, הוא נחשב כגוי רק לחומרא, אך לא לגבי דבר המביא לידי קולא. רק לגבי יבום וגט (ועוד דינים הקשורים לאישות - י, יד-טז) המומר נחשב עדיין יהודי, כי לגבי עיגון האשה לא החמירו חכמים.

אבל אם כך, למה לא החמירו חכמים להצריכו טבילה של גירות כשהוא חוזר בתשובה (ג)?¹⁶ ולמה לא החמירו מדרבנן שלא יירש את אביו (יא)? ולפי השיטות שנעשה שליח (כב), למה מדרבנן לא פסלו אותו להיות שליח?

כיון שהסברים אלו מוקשים, כאמור, נראה לי לבאר שגם המומר נחשב ביסודו כיהודי. אמנם אין מצוה לנהוג כלפיו באותן מצוות הנובעות מאחוה ורעות הנהגים בין יהודים (כמו אהבת רע, או השבת אבדה - לעיל מצוות ה-ח) וכלשון חז"ל (ב"מ נט, ב): "עם שאתך בתורה ובמצוות"; אבל רוב חיובים אלו אינם נוהגים גם כלפי סתם עבריין במזיד (אפילו על עברה בודדת), שאינו משומד או כופר, ואינם נובעים מהתייחסות לעבריין כאל גוי. כמו כן המצוות שהמומר מבצע לפעמים - כגון: שחיטה (יט) וכתובת סת"ם (יח) - אינן נחשבות כקיום מצוה כלל, אפילו מדאורייתא (לדעת חלק מהראשונים). אבל אין זה משום שהוא נחשב גוי, אלא משום שהוא הפקיע עצמו מהמצוות, ואינו מאמין בהם כלל.

מדרבנן החשיבו אותו כגוי לדינים הנובעים מיחס של ריחוק כלפי הגוי (כגון יין נסך - ט).¹⁷ וכן פסלו באופן גורף את היכולת שלו לקיים מצוות או ליצור חפצים של מצוה - כגון כתיבת גט (יז), כתיבת סת"ם (יח), שחיטה (יט), מילה (כ) ועירוב (כא). אבל מעולם לא הוגדר המומר או הכופר כגוי לגמרי. לגבי דינים "ניטרליים" (שאינם קשורים ליחסי קירבה או לקיום מצוות) המומר והאפיקורס נותרים יהודים גם מדרבנן.

אמנם במקורות רבים אנו מוצאים ביחס למשומד ולאפיקורוס ביטויים מעין: "יצא מכלל ישראל" (למשל: שו"ת הרשב"א ח"א סימן קצד, בשאלה), "נחשב כגוי/כעכו"ם לכל דבר" (למשל: ירושלמי עירובין פרק ו), אולם ממילא לא ניתן לפרש לשונות אלו כפשוטן, שהרי ראינו לעיל (פרק ב) שהמומרים נחשבים כיהודים לגבי דינים רבים. אין הכוונה אפוא להתייחס למומר באופן גורף כאל גוי, וכך מראים דברי הטור (יו"ד סי' רסח):

כתב בעל הלכות: "גר שחזר לסורו - יינו יין נסך, ופתו פת כותי, ופירותיו טבלים, וספריו ספרי קוסמין, ושמןו ויינו **ובשאר כל דבריו כעובד כוכבים**". ונראה לא לכל מילי קאמר דהוי כעובד כוכבים, שהרי אם קדש בת ישראל קדושו קידושין! אלא **לענין להרחיקו קאמר**.

וכך כתב במגיד-משנה (הל' גירושין ג, טו) :

16. אם כי אפשר היה ליישב שהחמרה כזאת תרחיק אותו מלחזור בתשובה.

17. האיסור לבשל ביו"ט לצורך אפיקורס (יב) מוסבר גם כן בדרך זו - כל ההיתר לבשל ביום טוב לצורך אוכל נפש של יהודי הוא משום שאכילה ביום טוב היא חלק מקיום מצוות שמחה בחג, (עיי' פסחים סח, ב), ולכן ההיתר אינו חל כלפי האפיקורס, משום שהוא נתפס כמי שאינו מסוגל לקיים מצוות. הסבר נוסף: היות שאין קשר חברתי עם האפיקורס, הבישול עבורו אינו נתפס כצורך.

עוד קשה לשיטתי להבין את השיטות שאין שליחות למומר כמו לגוי (אות יח בנספח). נראה לי ההסבר משום שיסוד השליחות הוא הקירבה שבין השליח למשלח עד כדי כך שנעשה כמותו ("שלוחו של אדם כמותו"), וזהו גם טעמא דקרא שגוי לא נעשה שליח: משום שאין אפשרות לקרבה כזו בין השליח למשלח. לכן גם ביחס למומר, שאינו בן ברית, לא ניתן לומר שלוחו של אדם כמותו.

נשאר לבאר מה שכתב רבינו [=הרמב"ם] שישראל שהמיר לעכו"ם או מחלל שבת בפרהסיא **שהוא כעכו"ם**, ומבואר בהרבה מקומות בגמרא... שהוא מומר לכל התורה כלה והוא ליה כעכו"ם. ומכל מקום כבר נתבאר [=ברמב"ם] פ"ד מהלכות אישות שאם קדש בת ישראל שקדושו קדושין וצריכה גט. **ואף כאן לא נתכוון רבינו אלא לומר שהוא פסול לכתוב הגט**, אבל ודאי אפילו קדש בעודו ישראל מגרש הוא לאחר שהמיר...

כלומר, ההתייחסות למומר כגוי היא רק לגבי דינים שמרחיקים אותו חברתית, או ביחס למצוות שהוא מבצע.

ד. לא מסתבר שאפיקורס נחשב כגוי לעדות

רוב ההסברים שהבאנו לעיל (פרק ג) אינם תומכים בדברי הרב משה פיינשטיין, שאפיקורס פסול לעדות משום שהוא נחשב כגוי. לפי הסברו הראשון של בעל משנה-הלכות - הרי עדות אינה קשורה לקדושה, ומדוע ייחשב האפיקורס כגוי לגביה? וכך גם לפי הסברו השני - העדות הרי נוגעת במהותה לזולת, ולא לעד בלבד.

אמנם לפי ההסבר שבשו"ת **יביע-אומר** יתכן לפסול את האפיקורס לעדות, אבל לא כהבנתו של הר"מ פיינשטיין, אלא מדרבנן. ואילו הרב פיינשטיין מבטל קידושין שנעשו בפני עדים כופרים, למרות שהמקדש בפני פסולי עדות מדרבנן צריך גט. לפי הסברו של **האבני-נזר** אכן ניתן לומר שאפיקורס נחשב כגוי לחומרא לפסול עדותו. **לפי ההסבר שלי** בוודאי אין סיבה לפסול עדות של אפיקורס, כי רק לגבי יחסי קירבה או קיום מצוות הוא נידון כגוי.

אילו אכן היו הדברים כפי שסובר הרב פיינשטיין, אי אפשר היה להבין מדוע כשאפיקורס מקדש אשה (יד) או מגרש (טו), מותר ירושה או בא לרשת (יא) ומלווה ליהודי (יג) הוא נחשב כיהודי, ואילו לגבי עדות ייחשב כגוי.

אמנם ניתן היה לשייך את העדות לנושאים שבהם נדרשת אחווה, ואשר לגביהם הבאנו שהאפיקורס אינו בכלל 'אחיד'. והרי לגבי עדות נדרשת 'אחווה', כדברי הגמרא (ב"ק פח, א) לדעת ר' יהודה והרמב"ם (ה' עדות ט, ד)¹⁸ שעבד פסול לעדות כיון שכתוב "כאשר זמם לעשות לאחיו". הרמב"ם (שם) לומד מכאן "קל וחומר לגוים, שאם עבדים שהם במקצת מצוות פסולין, הגוים לא כל שכן". אם כן ניתן לומר שגם כופר ומשומד פסול לעדות, משום שאינו קרוי "אח".

אבל נראה שהאחווה הנדרשת בעדות אינה מתפרשת כמו האחווה במצוות שנובעות מיחסי קירבה (כגון השבת אבדה). אילו היתה האחווה הנאמרת בעדות מתפרשת כאחווה שבהלכות אלו,¹⁹ לא היו חז"ל (בבלי יבמות כה, א וסנהדרין כז, א; מכילתא שמות כג, א) צריכים ללמוד פסולו של רשע לעדות מהיפוך המילים בפסוק "אל תשת ידך עם רשע" - 'אל תשת רשע עדי', הרי יכולים היו לפסול רשע משום שהוא אינו 'אחיד בתורה ובמצוות', כשם שהוא מתמעט ממצות אהבת רע ומשאר מצוות כיוצא באלו (גם אם אינו אפיקורס).

18. רדב"ז, כסף-משנה ולחם-משנה שם הקשו שדרשת הרמב"ם אינה תואמת את מסקנת הגמרא לשיטת חכמים.
19. שוני זה נובע ממסורת חז"ל כיצד לדרוש דרשות, ומתוך שיקול דעתם לדרוש בכל מקום את הפסוק לפי עניינו: במצוות של אהבה וחיבה דרשו חז"ל ש'אחיד' הוא זה שמחויב במצוות וגם מקיימן, ואילו עדות אינה עניין של קירבה, ולכן רק מי שאינו מחויב במצוות אינו קרוי 'אחיד'. [אדרבה, דווקא בה' עדות נדרש ריחוק מסויים, ואוהב לדעת ר' יהודה (משנה סנהדרין דף כז, ב) פסול לעדות. - הערת עורך (א.ד.ת.)]

יתר על כן, לעניין עדות נפסל רק מי שעובר על לאו שיש בו מלקות (רמב"ם ה' עדות יב; שו"ע חו"מ לד, ב), ואילו לגבי דיני אחוה כל עברין במזיד, הן על לאו והן על עשה, נפסל. כך נפסק לגבי צדקה: "מי שהוא עברין במזיד **על אחת מכל מצוות האמורות בתורה** ולא עשה תשובה, אינו חייב להחיותו ולא להלוותו" (שו"ע יו"ד רנא, א). וכך לגבי איסור אונאה: "ויש אומרים דאין מצווין על אונאת דברים **אלא ליראי השם**" (רמ"א יו"ד רכח, א), ובכלל זה אפילו עובר על מצוה דרבנן במזיד (ביאור הגר"א שם, מנמוקי-יוסף ב"מ). אילו היה אפיקורס נפסל לעדות משום שאינו קרוי 'אח', היה ראוי לפסול לעדות גם מי שמבטל מצות עשה וגם מי שעובר במזיד על איסור דרבנן. אלא משמע שלגבי עדות, האחווה הנחוצה היא **חיוב משותף** במצוות, ללא קשר למידת קיומן.

לכאורה יש להביא ראייה מיבוס, שמומר הוא בכלל 'אחוה', שהרי ביבוס דרושה אחווה ('כי ישבו אחים יחדו...'), ובכל זאת פוסקים הרמב"ם והשו"ע (לעיל פרק ב אות י) שמומר זוקק ליבוס. אבל נראה שהאחוה הנזכרת לגבי יבוס אינה עוסקת בשותפות לגבי תורה ומצוות, אלא בכך שמדובר בשני אחים שהם בני אב אחד ממש.²⁰

ה. מדוע כתב הרמב"ם "פחותין הן מן הגוים"?

כאמור (בריש מאמרנו) הרמב"ם (ה' עדות יא, ג) פסל מורדים וכופרים לעדות משום ש"פחותים הן מן הגוים", ולכאורה תומכים דבריו בתפיסה שאפיקורוס נידון כגוי. אבל נראה שהרמב"ם כתב זאת רק כדי להסביר את שכתב בתחילת ההלכה: "המוסרין והאפיקורוסין והמינים והמשומדים **לא הוצרכו חכמים** למנותן בכלל פסולי העדות" - חכמים לא הזכירו ברשימת הפסולים לעדות, כיון שמנו רק את רשעי ישראל, ולא את הרשעים שמוגדרים כגויים. לא בא הרמב"ם לבאר כאן את סיבת הפסול, ואכן סיבת הפסול איננה משום שאפיקורוס מוצא מכלל ישראל.²¹

כך משמע מדברי ר' אליהו מזרחי (שו"ת הרא"ם סי' נח), שבהוכיחו שהצדוקים אינם נחשבים לגויים, ולא יצאו מכלל ישראל, התקשה בלשונו הנ"ל של הרמב"ם, דמשמע שהם פחותים מהגויים, אבל פירש:

לא תדוק מינה דלא הוּו ישראלים,²² דאיכא למימר פחותים מן הגוים לענין הריגה קאמר, דגוים לא מעלין ולא מורדין והצדוקים הכופרים בתורה שבעל פה מורדין ולא מעלין.

20. כך בשו"ת תרומת-הדשן סי' רכג תרומת הדשן סימן רכג: "התם שפיר אית לחלק משום אחווה דכתיב גבי ריבית וצדקה לאו באחים גמורים איירי אלא כלומר כל ישראל שהם אחים בתורה ובמצוות. ותדע דאנו מוזהרים לענין ריבית וצדקה על הגר הבא משאר עממין כמו על ישראל הבא מזרע יעקב... אבל אחווה דכתיב גבי זיקה ויבוס אינו ר"ל אחיו בתורה ומצוות, אלא אחיו מעצמו ובשרו שנולדו מאיש אחד. ומומר נמי אעפ"י שנתמד לא פסקה תולדותיו, והלא הוא ואחיו המת נולדו מאיש אחד."
[במשנה מכות ה, ב למדו מהפסוק "כאשר זמם לעשות לאחיו", דבעינן שיהיה אחיו קיים, ואם כבר נהרג אין עושים בעדים כאשר זמם. והקשה הריטב"א בחידושו: "הא ודאי שפיר מיקרי אחיו אפילו לאחר מיתה", והביא ראייה מהפסוק ביבוס "להקים לאחיו שם בישראל". וכבר תירצו רבים, שאחיו מלידה תמיד נקרא אחיו, אפילו לאחר מיתה; אבל אחיו ישראל נקרא כל עוד הוא חייב כמותו במצוות, וגם מקיימן, והמת אינו חייב ואינו מקיים. – הערת עורך (ד.א.)]

21. אמנם בשו"ע (חו"מ לד, כב) הובא רק הלשון "פחותים מהעובדי כוכבים ופסולים לעדות", בלא שהובאו תחילת דבריו של הרמב"ם ("לא הוצרכו חכמים..."), אבל נראה שהר"י קארו ציטט את תמצית דבריו של הרמב"ם, רק כדי להדגיש את חומרת הפסילה - שהם פחותים מהגוים - ולא חש להעתיק את כל דבריו.

22. שהרי הצדוקי הוא מין, ובכל זאת פוסק הרמב"ם בה' עירובין (ב, טז) שהוא נחשב כיהודי!

הרי שהוא מפרש שדברי הרמב"ם שהאפיקורסים והמינים הם פחותים מן הגויים נאמרו באופן מצומצם - רק לגבי הריגתם שהותרה.²³ אם כן, אין להסיק מכאן שהפסילה לעדות נובעת מכך שהם מוגדרים כגויים.

אם אין הם נחשבים כגויים, מדוע עדותם פסולה? נראה לי שהאפיקורוס פסול לעדות משום שהוא רשע. כאמור, בדרך כלל רק מי שעובר על לאו שיש עליו מלקות נפסל לעדות (רמב"ם הל' עדות י, ב, שו"ע חו"מ לד, ב), והרי האפיקורוס לא עבר לאו שיש בו מלקות.²⁴ משום כך הוסיף הרמב"ם: כיון שהכפירה היא עבירה חמורה, עד שבגללה דנים את האדם כגוי (לענין הריגתם והצלתם, וגם שאין להם חלק לעוה"ב), לא ראו חז"ל צורך למנות את האפיקורוס בין הפסולים לעדות, וסמכו על כך שנבין מעצמנו שאדם שנחשב מחמת העבירות שביצע כאילו אינו ישראל, בוודאי נחשב רשע הפסול לעדות.

בספר אמרי-בינה (הל' עדות סי' לג) פירש את דברי הרמב"ם בדומה להסבר שהצעת: וכן נראה דמסור פסול מן התורה. אף דלא עבר כי אם על לאו ד"לא תלך רכיל", מכל מקום הואיל דחמור, ומן המורידין הוא, ומתיר עצמו למיתה, הוא בכלל "רשע למות". ולכן כתב הרמב"ם... דהמוסרין והאפיקורסין והמומרים לא הצריכו למנותן בכלל פסולי עדות עיי"ש, דמבואר מהאי טעמא: הואיל דאלו מורידין ולא מעלין ואין להם חלק לעולם הבא והמה בכלל "רשע למות". הוא מפרש שיש שני סוגי רשעים - יש שעברו על לאוים, שאותם מנו חכמים בין הפסולים לעדות; ויש שהם בגדר "רשע למות", שהם מחויבים מיתה, וכיון שהם יותר רשעים לא טרחו חכמים למנותם. לדבריו, דין "מורידין ולא מעלין" מוגדר כמו חיוב מיתה.

ו. ראיות מהרמב"ם שאינם נחשבים כגויים

כמה ראיות יש מדברי הרמב"ם, שאף שכתב שהאפיקורסים "פחותין הן מן הגויים", בכל זאת פסילתם לעדות אינה משום שהם נחשבים כגויים, ודלא כדברי ה"ר משה פיינשטיין.

א. אם אינם נחשבים כיהודים, מה ראה הרמב"ם להדגיש שהם פחותים מן הגויים. גם אם נכון הדבר מבחינה מוסרית (כפי שניתן לראות מענישתם שהיא חמורה מענישתם של גויים), אבל הנידון כאן איננו בכלל על רמת הרשעות שלהם, אלא על הגדרתם כיהודים, וישנן רק שתי אפשרויות לענין זה: יהודי וגוי - יהודי כשר לעדות, וגוי פסול. אין טעם להדגיש את פחיתותם מהגויים, שאינה שייכת לתחום הדיון כאן.

ב. העובדה שאת האפיקורסים מורידין ואין מעלין ואילו את הגויים רק לא מעלין, אינה מוכיחה שהם נחשבים כגויים. הרי הסיבה להיתר ההריגה היא מידת הסיכון של אנשים אלו לציבור, וברור שהסכנה מהאנשים הקרובים אליך (האפיקורסים) היא גדולה יותר מהסכנה שעלולה לבוא מידי הרחוקים (הגויים). אין זו הוכחה על הגדרתם, אלא רק על מידת רשעותם. כך גם העובדה שאין ליהודים אלו חלק לעולם הבא אינה מוכיחה שהם נחשבים כגויים, אלא רק שהם רשעים וגרועים מן הגויים.

23. נראה שאין כוונתו לצמצם את דברי הרמב"ם רק לענין הריגה, אלא לכל הדינים הדומים לכך, שעוסקים במידת הקרבה והאחווה לאנשים אלו (כפי שהצעת בסוף פרק ג לפרש את דברי המגיד-משנה והטור).

24. אמנם הוא עובר על לאו של "ולא תתורו אחרי לבבכם", שפירשו חז"ל: זו מינות (רמב"ם, ספר המצוות מל"ת מז והל' ע"ז ב, ג), אבל זהו לאו שאין בו מעשה, ואין לוקים עליו. בשו"ת אגרות-משה (אה"ע ח"ד סי' יג) העלה טיעון דומה: המומר אינו נפסל לפי הכללים הרגילים של רשע, משום שעבר רק על עשה ("אנכי ה' אלקיך"), ולכן אין לפוסלו מטעם רשע רגיל. כאמור, לא רק על מצות עשה הוא עובר, אלא גם על מצות לא-תעשה, ובכל זאת כיון שזהו לאו שאין בו מעשה, לפי כללי הפסילה הרגילים של רשע אין לפוסלו.

ג. לשון הרמב"ם היא: "לא הוצרכו חכמים למנותן בכלל פסולי העדות". אם הפסול הוא לא מחמת היות האפיקורסים רשעים, אלא בגלל שיצאו מכלל ישראל, בוודאי חידוש גדול יש בפסילה זו, שהרי לגבי הרבה דינים נחשבים הם כישאל (עי' לעיל פרק ב). אלא וודאי הפסול הוא מטעם רשע, וכל שנותר לרמב"ם הוא לבאר מדוע חכמים לא טרחו למנותם בין הרשעים.

ז. פסולו של מוסר לעדות

1. מחמת רשעותו

הרמב"ם (שבדבריו פתחנו, ה' עדות יא, ו) כלל ברשימת הפסולים לעדות, יחד עם האפיקורס והמומר, את המוסר ממון חברו שלא כדין לידי הגוים. שלושתם פסולים מאותה סיבה ומאותו מקור. לפי הבנתו של ה"ר משה פיינשטיין, כשם שמומר ואפיקורס פסולים משום שאינם נחשבים כיהודים, כך גם המוסר. ואכן כך כתב באגרות-משה (אה"ע ח"א סי' נב), שגם פסילת עדות של מוסר נובעת מכך שיצא מכלל ישראל.

פסילת מוסר לעדות מובאת במקורות רבים בשם הגאונים, ובדבריהם הנימוק לפסילה הוא משום שהמוסר נחשב רשע.²⁵ מסתבר שפסיקות אלו הן המקור לפסיקת הרמב"ם לפסול עדות של מוסר,²⁶ והטעם שנמסר ע"י הגאונים הוא הטעם שהדריך גם את הרמב"ם.

המוסר נמנה בהרבה מקורות יחד עם האפיקורס והמשומד (למשל: ברייתא בבבלי ע"ז כו, ב ור"ה יז, א). אבל הסברה נותנת שיש להבחין בין מי שהמיר את דתו או כפר בעיקרי האמונה, ועל ידי כך הוציא עצמו מעדת המאמינים, לבין מי שאמנם בגד בצבור וסיכן אותו באמצעות מסירת הממון, אבל לא כפר בעיקרי האמונה. בהלכה נבדל המוסר מהמומר ומהאפיקורס בהקשר לדין "מורידין ולא מעליין", שהרמב"ם (ה' חובל ומזיק ח, יא) וכן השו"ע (חו"מ שפח, יא) הגבילו את ההיתר להריגתו: עשה המוסר אשר זמם ומסר - יראה לי שאסור להרגו, אלא אם כן הוחזק למסור הרי זה יהרג, שמא ימסור אחרים.

בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג (דפוס פראג ח"ד סי' תפה) ביאר: היתר הריגת המוסר הוא משום שהוא מוגדר כרודף, כי כאשר הגויים יחייבו יהודי בתשלום הם עלולים לאוסרו ולגרום לו מוות. לכן לאחר שמעשה המסירה כבר נעשה, אין הצדקה להריגת המוסר.²⁷

אם סיבת הריגתו אינה בתורת עונש, אלא משום ההגנה על חיי הציבור, בעוד שהריגתם של מומרים ואפיקורסים היא כעונש להם, אפשר שגם עצם הגדרתו של המוסר שונה מזו של המומר והאפיקורס, וגם אם הם נחשבים כגויים (לגבי דינים מסוימים, כאמור לעיל), הוא לא יצא מכלל ישראל.

25. תשובות הגאונים שערי-צדק ח"ד שער ז סי' מב. תשובה זו מובאת בשו"ת מהר"ם מרוטנבורג ח"ד סי' שז; אור-זרוע ח"ג פסקי ב"ק סי' רפד; או"ז ח"ד פסקי סנהדרין סי' כג; כלבו סי' קמו. אמנם בתשובות הגאונים הרכבי סי' פו, ותשובות הגאונים שערי-צדק ח"ד שער א סי' יא כתבו טעם אחר לפסול עדות של מוסר - אם הוא מוסר ממון ישראל לגויים, הוא לא יירתע גם מעדות שקר - אבל נראה שגם לדעתם הפסול הוא מטעם רשע, אלא שהגדרות מעשה רשע שפוסל לעדות נקבעות לפי חשש משקר. עכ"פ בתשובות אלו לא נפסלה עדותו של מוסר משום שאינו נחשב יהודי, כהבנת ה"ר משה פיינשטיין בדברי הרמב"ם.

26. כך כתב הרדב"ז בפירושו על הרמב"ם. כשהרמב"ם כותב דין שאין לו מקור, הוא טורח לציין "יראה לי" (כך קרוב ל-120 פעמים ביד-החזקה).

27. הוא מדייק שם מדעת הרי"ף שחולק על הרמב"ם ומתיר את הריגת המוסר גם לאחר המסירה. הש"ך (שפח, נה) מכריע כדעה זו, בניגוד לדעת שו"ע.

מלשון הרמב"ם בהלכות עדות יא,י (המובא בתחילת המאמר), וכן בהלכות ממרים (ג,ב) משמע שלדעתו המוסר נידון כמו גוי, אבל נראה שאין כאן השוואה גמורה בין כל אלה, אלא לענין הריגתם, אבל לא לענין שגם המוסר ייחשב כגוי לכל הלכותיו.²⁸

2. מחלוקת ראשונים

אבחנות בין דיני המוסר לבין דיני המומר יש גם אצל שאר הראשונים. הרמב"ן (בחידושו לב"מ עא,א; הובא בנמוקי-יוסף שם) פסק להתיר הלוואה ברבית ליהודי מומר, משום שאינו קרוי אחיד. הוא מסתמך בכך על הגמרא (עי' כו,ב) ממנה ניתן להסיק שאדם שנפסק עליו דין "מורדין ולא מעלין" אינו נחשב 'אחיד'. ועל כך הוסיף הרמב"ן: ואע"ג דמסור נמי מורדין, וממונו אסור לאבדו ואסור להלוותו ברבית? התם [במסור] לאו משום דלא מקרי אחיד [מורדין], אלא מפני שהוא כרודף, כדאמרין (ב"ק קיז,א): "אף ממונן של ישראל כיון שנפל ביד גויים שוב אין מרחמין עליו". אבל משומד לא מקרי אחיד, הילכך אף להלוותו ברבית מותר, ולא חיישינן לזרעא מעליא.

אבל בפסילתו של המוסר לכתוב ספר תורה, תפילין או מזוזה אנו מוצאים מחלוקת. הבריייתא (גיטין מה,ב) פוסלת זאת כשם שהיא פוסלת ס"ת תפילין ומזוזה שנכתבו ע"י גוי, והנימוק בגמרא הוא: "כל שישנו בקשירה ישנו בכתובה". הראשונים (עי' ר"ן דף כג,ב מדפי הרי"ף) התקשו: הרי המומר והמוסר חייבים בקשירת תפילין? נאמרו על כך כמה תירוצים (הובאו בבית-יוסף או"ח סי' לט):

- א. ריטב"א גיטין שם, ור"ן שם: מומר ומוסר אכן כשרים מדאורייתא לכתוב ס"ת, אך רבנן פסלו אותם והחשיבו כאילו אינם בני חובת קשירה.
 - ב. רש"י (גיטין שם): המומר והמוסר פרקו מעליהם עול. נראה שכוונתו היא: מעשה חמור כמו מסירה מראה על יחס מזלזל לקיום מצוות באופן כללי.
 - ג. הרמב"ם (הל' תפ"מ א,ג): "כל שמוזהר על הקשירה ומאמין בה הוא שכותב". בכותבו 'כל שמוזהר' מיעט עבד אשה וקטן המנויים לעיל בדבריו; וימאמין בה' מיעט מין, גוי, משומד ומוסר. כנראה אין זה סתם זלזול ופריקת עול כרש"י, אלא המעשה מראה על חוסר אמונה בקיום המצוות.
 - ד. נמוקי-יוסף (הלכות תפילין, ז,א מדפי הרי"ף): "וכעכו"ם חשוב הוא".
- רק לדעת הנמוקי"י נחשב המוסר כגוי. לכל שאר הדעות, בדינים שבהם לא התנתה התורה שדוקא מי שקשור למצוה כשר, אלא די בעצם היהדות, מסתבר שגם המוסר והמומר כשרים.

גם לגבי שחיטתו של מוסר נחלקו הראשונים:

- א. הרשב"א בתשובה (ח"ז סי' מא) פוסק ששחיטתו כשרה (בישראל עומד על גביו, בניגוד לשחיטת מומר שפסולה לגמרי כמו שחיטת גוי, וכן שחיטת כותי שפסולה משום שחז"ל גזרו להחשיבו כמו גוי - שו"ע יו"ד ב,ח). ובעקבותיו נפסק כך בשו"ע (יו"ד קיט,ג). מכאן שלדעת הרשב"א והשו"ע המוסר אינו נחשב כמו גוי.

²⁸ [יתכן לדייק מלשון הרמב"ם בהלכות עדות את ההבדל בין מוסר לשאר הפסולים, שכתב: המוסרין והאפיקורוסין והמינים והמשומדים לא הוצרכו... אבל אלו המורדין הכופרין פחותין הן מן הגוים...]. פתח בארבעה וסיים בשניים, אבל לכאורה רק אפיקורסים, מינים ומשומדים יכולים להיחשב בכלל השניים - המורדים והכופרים. המוסרים אינם בכלל זה. - הערת עורך (א.ד.ל.)

ב. הרמ"א (יו"ד קיט, י; ב, ט)²⁹ מביא שיש חולקים ופוסלים שחיתת מוסר כמו שחיתת מומר (המקור מפסקי ריא"ז המובא בשלטי-הגבורים חולין ד, א מדפי הרי"ף אות א).

ניתן לפרש שלדעת ריא"ז המוסר נחשב כמו גוי, ולכן שחיתתו פסולה. אבל יתכן שגם לדעת ריא"ז המוסר לא נחשב כמו גוי, אבל שחיתתו פסולה משום שנחשב כמי שאינו "בר זביחה", כמו שמבואר בגיטין מה, ב שהמוסר אינו נחשב בר קשירת תפילין (וכן פירש הגר"א בביאורו ליו"ד ב, כג את פסיקת ריא"ז). לפי זה המוסר אינו כגוי גמור, אבל במעשיו פרק מעליו עול המצוות.

סיכום: דעת רש"י, רמב"ם, רשב"א והשו"ע שמוסר אינו כמו גוי. דעת נמוקי-יוסף שמוסר נחשב כמו גוי. בדעת ריא"ז והרמ"א (שפסלו שחיתת מוסר) יש להסתפק האם המוסר נחשב כמו גוי.³⁰

3. דעת הר"מ פיינשטיין

מסקנות אלו ביחס להגדרת המוסר הן בניגוד לדבריו של הר"מ פיינשטיין, שכתב בשו"ת אגרות-משה (אה"ע ח"א סי' נב ענף ג) שמוסר נחשב כמו גוי ופחות ממנו, ולכן הוא פסול לעדות מדאורייתא כמו גוי. הוא מסתמך על כך שהתירו להרוג את המוסר, ועל כך שפסלו ס"ת שכתב, ועל לשון הרמב"ם (בהל' עדות יא, ג) שהוא פחות מגוי.

אבל אנו ראינו לעיל שההיתר להריגת המוסר (לדעת הרמב"ם והשו"ע) הוא רק כשהוא עדיין מסכן את הציבור, ונחשב מחמת כך לרודף. ספר תורה שכתב המוסר פסול לדעת רש"י משום שפרק מעליו עול המצוות, ולדעת הרמב"ם משום שאינו מאמין במצוות. רק לדעת נמוקי-יוסף הטעם הוא משום שנחשב כגוי. ואת דברי הרמב"ם שהוא פחות מגוי כבר ביארנו לעיל שהכוונה היא לדרגתו המוסרית, אך לא למעמדו ההלכתי.³¹

במקום אחר (אה"ע ח"ג סי' מט ד"ה וגם) מחדש הר"מ פיינשטיין: לפי שיטות הגאונים שמוסר אינו זוקק ליבוס, גם מוסר אינו זוקק ליבוס, משום שאינו נחשב אחיד, שכן הוא אינו מאמין במצוות, כפי שכתבו רש"י והרמב"ם לגבי ס"ת שכתבו מוסר.³²

אולם לענ"ד אין מקום לדמות את היחס למוסר לגבי הלכות ס"ת, תפילין ומזוזות אל היחס אליו בהלכות אחרות. הרי מוסר אינו מתנהג כמוסר, ובפועל הוא מקיים את המצוות, גם אם מעשיו מראים על זלזול במחויבותו למצוות. גם אין להגדיר אותו כאפיקורס, שכן הוא לא מצהיר על חוסר אמונה כאפיקורס, אלא מזלזל ומפקפק במצוות, ומרשה לעצמו לעבור איסור חמור.³³

29. ה"ט"ז (יו"ד ב, יג) מפרש כוונת רמ"א שדינו כמוסר לתיאבון שכשר בישראל עומד על גביו. אבל הש"ך (בסי"ק כה ובנקודות-הכסף) מפרש שדינו כמוסר לכל התורה, שנחשב כגוי גמור לענין שחיטה.

30. בשו"ת הרדב"ז (ח"ב סי' תשצו) מובאים דברי ר"ש הלוי: "ולא נשמע מעולם שהמוסר שחיתתו ויינו אסורין...". הרדב"ז שם לא חלק על כך, אלא לגבי צדוקי משום שלדעתו הצדוקי נידון כגוי. לאור אמור לעיל נראה שהדבר תלוי במחלוקת ראשונים.

31. [מה עוד, שאפשר שבקביעה שהוא פחות מגוי לא כלל הרמב"ם את המוסר, כדלעיל (הע' 28). = הע' עורך (א.ד.א.)]. הרב פיינשטיין מביא שם מגליון רעק"א על השו"ע שכתב בניגוד לדבריו, שהמוסר נחשב אחיד. רעק"א כתב כך שם לא מדעתו, אלא הוא מצטט את דברי הרמב"ם שהבאתי לעיל (2/ז) לגבי הלוואה ברבית למוסר. הרב פיינשטיין מסתמך שם על דברי הגר"א, שלדבריו חולק על רעק"א וסובר שהמוסר נחשב כמו גוי ומחמת כך שחיתתו פסולה. לענ"ד גם הגר"א לא החשיב את המוסר כגוי, אלא רק כתב ששחיתתו פסולה משום שנחשב כמי שאינו "בר זביחה", כמו שמצאנו לגבי כתיבת ס"ת שפסול משום שאינו "בר קשירה".

33. הרב קוק זצ"ל (אגרות-ראיה ח"א סוף אגרת כ) כתב שהטלת ספק אינה נחשבת ככפירה. אבל גם אם לא נקבל חידוש זה, מי שמצהיר על אמונה, אלא שמעשיו מראים על פגם בדרגת האמונה, בוודאי אין להגדירו ככופר.

ח. השלכה מדין מוסר לדין אפיקורס

לאור דברינו בפרק הקודם, שמוסר נחשב לדעת הרמב"ם והשו"ע כיהודי (שהרי הרמב"ם פסל ס"ת רק משום שאינו מאמין בהנחת תפילין, ולא משום שהוא גוי, והשו"ע הכשיר שחיטה שנעשתה על ידי מוסר), ממילא לא ניתן לפרש את דבריו בהל' עדות (יא,י) וגם לא את דברי השו"ע (חוי"מ לד,כב) כפי שמפרשם הר"מ פיינשטיין - שעדותו של מוסר פסולה משום שהוא נחשב גוי. אלא צריך לפרש, שפסולו לעדות הוא מחמת שנחשב רשע (ואי הכללתו בין הרשעים באה, כפי שפירש הרמב"ם, משום שהוא בוודאי נחשב רשע עד כדי כך שהוא גרוע מגוי בהרבה מובנים).

לאור זה, גם עדותם של אפיקורס ושל מומר, שהובאה באותו הקשר ברמב"ם ובשו"ע, צריכה להתפרש באותו אופן: הפסול אינו משום שהם נחשבים כגויים, אלא משום שהם נחשבים רשעים.

ומכאן השלכה לכופרים בעיקרי האמונה - הר"מ פיינשטיין פסל את עדותם אפילו כשכפירתם באה באונס, ואפילו במקרים שאילו היו נחשבים כיהודים היה דינם כתינוק שנשבה. אבל לדברינו, שהפסול הוא מחמת עבירה ורשעות, הרי שיש לדון אותם במקרה של אונס ושגגה כשם שדנים כל רשע, שבאונס של "תינוק שנשבה" אינו נפסל לעדות.